

Abychom věděli, kam si pro ně zajít...

Pokus o srovnání policejní evidence pobytu obyvatel v Berlíně, Vídni a Praze od poloviny 19. století do konce 1. světové války¹

/ Milan Vojáček /

Následující studie se zabývá vedením evidence obyvatel ve dvou hlavních městech střeoevropských monarchií od 2. poloviny 19. století do jejich konce na sklonku 1. světové války. Vedle Berlína a Vídně je pro srovnání využita také policejní pobytová evidence vedená v hlavním městě Království českého v Praze. V první části bude představena situace v jednotlivých lokalitách. U každé lokality bude sledován právní rámec a způsob vedení pobytových přihlášek, informace o údajích, které lze z přihlášek vyčíst, informace o dochování archivních pramenů a jejich rozsahu a přístupnosti. V druhé části bude následovat srovnání vedení evidence obyvatel v těchto lokalitách. Výsledkem by mělo být postižení fenoménu evidence obyvatel v střeoevropském prostoru určeném německým (pruským a rakouským) byrokratickým aparátem. Dále pak vymezení možnosti využití pobytové přihlášky k historickému zkoumání společnosti té doby.

1 Tato studie vznikla za finanční podpory Grantové agentury ČR v rámci řešení grantového projektu reg. č. P410/10/0509 Analýza demografických proměn vznikajícího velkoměsta. Databáze obyvatel Prahy (1850–1918).

Berlín²

Ohlašovací povinnost obyvatel v Berlíně byla nařízena již v roce 1807, ale až v roce 1836 byla k policejní správě (Polizeiverwaltung) v Berlíně připojena tzv. ohlašovna pobytu (Einwohnermeldeamt). Ta shromažďovala informace o pobytu stálých obyvatel, ale také o lidech, kteří v Berlíně pobývali jen kratší dobu. Důležitým mezníkem byl vznik tzv. Velkého Berlína, jenž byl definován zákonem z 27. 4. 1920³ a který Berlín zásadně rozšířil. V souvislosti s tím byly do původní kartotéky obyvatel přidány informace o obyvatelích z dalších 290 policejních okrsků. Při policejním prezidiu (Polizeipräsidium) tak vznikla obřímí instituce ohlašovny pobytu (Meldeamt), která měla v roce 1940 k dispozici kartotéku obyvatel (Einwohnermeldekartei) s více než 13 milióny vyplněných pobytových formulářů a o které se v té době hovořilo jako o nejrozsáhlejší kartotéce obyvatel na světě.⁴

Tato kartotéka byla za války rozdělena a evakuována na 3 různá místa. Část kartotéky tj. písmena A–K byla evakuována do slezského města Bunzlau (dnes Bolesławiec v Polsku), druhá část, tj. písmena L–Sc, do Köslinu v Pomořanech. Třetí části pobytové kartotéky, tj. písmena Sd–Z, ale také registratura Meldeamtu a další zvláštní evidenční kartotéky byly umístěny v Ebersbachu v Sasku. Tyto dokumenty měly být dle rozhodnutí z 20. 4. 1945 následně evakuovány do Griesbachu v Bavorsku. O osudu těchto kartoték není nic dalšího známo a předpokládá se, že byly zničeny.⁵

2 Problematice evidence obyvatel v Berlíně není v literatuře věnován příliš velký prostor. Fakticky existují pouze 4 studie, jež jsou pro českého čtenáře poměrně nedostupné: Weißmann, Günter: 140 Jahre Einwohnermeldeamt Berlin – zugleich eine Geschichte des Meldewesens, in: Landespressedienst Berlin. Kommunalpolitische Beiträge, hrsg. vom Presse- und Informationsamt des Landes Berlin am 30. Juni 1976; Mühlbauer, Holger: Kontinuitäten und Brüche in der Entwicklung des deutschen Einwohnermeldewesens. Historisch-juristische Untersuchung am Beispiel Berlins (Europäische Hochschulschriften, Reihe III Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, Bd. 635), Frankfurt am Main 1995; Breunig, Werner: Spuren bekannter Persönlichkeiten in der alten Berliner Einwohnermeldekartei, in: Berlin und Gegenwart. Jahrbuch des Landesarchivs Berlin 2004, s. 97–115; Schroll, Heike: „Das alte Register des hiesigen Meldeamtes ist zerstört“. Notwendige Bemerkungen zur Berliner Einwohnermeldekartei, in: Berlin und Gegenwart. Jahrbuch des Landesarchivs Berlin 2008, s. 235–242.

3 Gesetz über die Bildung einer neuen Stadtgemeinde Berlin (Groß-Berlin-Gesetz) viz Preußische Gesetzsammlung 1920, s. 123ff.

4 Breuning, W.: Spuren, s. 97.

5 Schroll, H.: Das alte Register, s. 235–238. Svědčí o tom i svědectví tehdejších úředníků Meldeamtu.

Pro vyhledávání informací o obyvatelích Berlína byly po skončení 2. světové války k dispozici pouze poslední přihlašovací karty z registratur jednotlivých policejních okrsků, pokud tyto přežily válečné ničení. Z toho důvodu se v létě 1945 přistoupilo k založení nové pobytové kartotéky a k zjištění aktuálního stavu. Celá situace se následně zkomplikovala během berlínské krize v roce 1948. Tato nově obnovovaná evidence zůstala po rozdělení policejní správy Berlína 26. 7. 1948 ve východním sektoru a bylo v ní nadále pokračováno až do roku 1953. Na podzim roku 1953 došlo ve východním Berlíně k radikální změně ve vedení pobytové evidence. V době mezi 9. 9. a 7. 11. 1953 byly přepsány údaje z karet obyvatel východního Berlína na nové karty a takto vzniklá kartotéka dále plnila svou funkci evidence obyvatel. Stará kartotéka (tj. kartotéka, která vznikla pro celý Berlín v letech 1945–46 a byla vedena pro celý Berlín do r. 1948 a pak do podzimu 1953 pro Východní Berlín) byla později Ministerstvem státní bezpečnosti nafilmována na mikrofilmy a originální dokumenty byly skartovány. Tyto mikrofilmy o celkovém rozsahu cca 1 800 rolí jsou uloženy v Zemském archivu v Berlíně (Landesarchiv Berlin).⁶ Karty zachycené na mikrofilmech obsahují i údaje jdoucí před rok 1945, které byly doplněny z evidencí jednotlivých policejních okrsků.

V západních zónách Berlína se muselo začít s evidencí obyvatel v roce 1948 opět od začátku. Byla vytvořena nová kartotéka, která byla vedena do roku 1960. V roce 1995 byla tato kartotéka, jež čítá cca 2,8 milionu kartotéčných lístků, předána do Zemského archivu v Berlíně. Jelikož se zde někdy nacházejí i vícery kartotéční lístky k jedné osobě, z nichž nejstarší pocházejí z roku 1910, předpokládá se, že kartotéka byla rekonstruována z kartotéčných lístků uložených na jednotlivých policejních okrscích. Na těchto původních kartách jsou poznamenány údaje jdoucí v mezním případě až k roku 1875. Nicméně nebyla nalezena karta člověka, jež by byl narozen před rokem 1850. Informace o lidech, kteří žili v Berlíně před válkou, se dochovaly pouze v případech, že oni nebo jejich partneři žili v Berlíně ještě po válce.⁷

Tato kartotéka je řazená foneticky, což zjednodušuje vyhledávání, neboť není závislá na psané podobě jména hledané osoby, jež nebyla fixována. Kartotéka je dále rozdělena na mužskou část – tzv. přednostové domácnosti (Haushaltvorstände), dále na ovdovělé ženy (! karty jsou řazeny dle rod-

6 Schroll, H.: Das alte Register, s. 238–239.

7 Schroll, H.: Das alte Register, s. 240, resp. Breuning, W.: Spuren, s. 100.

ných příjmení) a na neprovdané ženy. Členové rodiny, tj. manželky a nezletilé děti, jsou uváděni na kartě přednosta domácnosti. Na kartě jsou, vedle jména a příjmení osob, uvedeny tyto údaje: státní příslušnost, zaměstnání, datum a místo narození, stav, náboženství, někdy datum a místo úmrtí, eventuálně je zde záznam o udělení trestu. Někdy karty obsahují i údaje o rodičích, informaci o uzavření sňatku, o rozloučení manželství. Zásadní jsou informace o pobytu, tj. adresa a časové určení. U karet před rokem 1945 byly na zadní stranu přepisovány údaje o podnájemnících, služebnictvu, dlouhodobých návštěvách etc.

Kartotéka je s ohledem na typ materiálu (osobní a citlivé údaje) a jeho fyzický stav a uspořádání pro badatele uzavřena. Přesto je kartotéka velmi využívána v souvislosti s rešeršemi z privátních – především genealogických důvodů nebo z důvodů historického výzkumu. Tyto zpoplatněné rešerše jsou prováděny pracovníky archivu na základě požadavků badatelů, jež jsou typizovány v rámci formuláře, který je dostupný on-line.⁸ Ročně se počet rešerší pohybuje kolem 5 000 žádostí. Vedle toho je kartotéka přístupná také zaměstnancům Zemského pobytového úřadu (Landeseinwohneramt), kteří ji využívají pro úřední rešerše.

Víden⁹

Snaha evidovat pobyt obyvatelstva byla patrná již od středověku, ale zásadní byrokratizace této oblasti přichází v polovině 19. století. Základní nařízení, které upravovalo povinnost hlášení bydliště a jeho změny, vydalo rakouské ministerstvo vnitř 16. 5. 1849.¹⁰ Tato základní instrukce nařizovala povinnost do 24 hodin ohlašovat pobyt osob na určité adrese stejně tak údaje o jejich odchodu či přestěhování na jinou adresu. Povinnost ohlašovat nájemníky měli vlastníci domů, přičemž pro každou rodinu, bez ohledu na to, kolik ro-

8 Viz http://www.landesarchiv-berlin.de/lab-neu/03_04.htm, resp. http://www.landesarchiv-berlin.de/lab-neu/pic/03/_04/emk.pdf.

9 Zásadními příspěvky k problematice pobytové evidence a k fondu policejních přihlášek ve Vídni jsou dvě studie: Koch, Herbert: *Wohnhaft in Wien. Geschichte und Bedeutung des Meldewesens. Wiener Geschichtsblätter Beiheft 3/1986*; Laichmann, Michaela: *Die historischen Meldeunterlagen im Wiener Stadt- und Landesarchiv*. In: *Die Vermessung Wiens, Lehmanns Adressbücher 1859–1942*, Hg. Mattl-Wurm Silvia – Pfoser Alfred, Wien 2011, s. 216–227.

10 Erlass des Ministeriums des Innern vom 16. Mai 1849 über die Art und Weise, wie die Meldung der Wohnungs- und Aufenthaltsveränderungen in dem stadthauptmannschaftlichen Bezirke der k.k. Haupt- und Residenzstadt Wien zu geschehen hat. RGB 1849, N. 250, s. 285–287.

din bylo v bytě ubytováno, měl být vedený zvláštní pobytový formulář. Formuláře měli povinnost vyplnit vlastníci bytů, respektive jimi pověřeni správci.¹¹ Pobytové formuláře byly vyhotoveny ve dvojím stejnopisu, přičemž po potvrzení úřadem (tj. příslušným okresním policejním komisariátem) byl jeden exemplář vrácen vlastníkovi bytu jako doklad o provedeném nahlášení osob.¹² Dále museli být povinně hlášeni všichni další obyvatelé domu, tj. zejména služebnictvo a studenti.¹³ Přihlašovací formuláře museli dále vyplňovat správci vzdělávacích ústavů, internátů, opatroven, klášterů či nadací, kteří měli povinnost ohlásit všechny obyvatele, kteří se u nich zdržovali. Výjimkou byly nemocnice, které musely přihlašovat pouze pacienty, kteří nebyli hlášeni k pobytu ve Vídni. Hlásili tedy jen „přespolní“.¹⁴ Jiná situace byla v poskytování ubytování hotely, penziony a ubytovnami, které musely vést zvláštní knihu hostů (Fremdenbuch) a nahlašovat ubytované do 12 hodin buď na pobytových formulářích, nebo předložit kopii záznamu z knihy hostů.¹⁵

Tento základní předpis byl upřesněn nařízením Ministerstva vnitra a policejního úřadu z 15. 2. 1857, které se týkalo všech korunních zemí s výjimkou vojenské hranice.¹⁶ Od 15. 3. 1857 měla být vedena pobytová evidence ve všech místech, kde se nacházely nejvyšší policejní úřady, přičemž se mělo postupovat podle nařízení z 16. 5. 1849 pro Vídeň a dle nařízení z roku 1852, které rozšířilo povinnost evidence pobytu i na podnájemníky.¹⁷ V potaz měly být brány místní zvláštnosti.¹⁸ V místech, kde se policejní úřady nenacházely, měly povinnost vést pobytovou evidenci úřady politické správy, např. představení obcí či okresní úřady.¹⁹ Hlavní pozornost byla věnována evidenci pohybu cizinců na všech důležitých místech. Cizincem byl míněn člověk, který v místě nepatřil do obce a který zde neměl bydliště.²⁰ Dále byly podrobně řešeny pobyty námezdních dělníků, služebnictva, učňů apod.

11 Tamtéž § 1–4.

12 Tamtéž § 6.

13 Tamtéž § 7–8.

14 Tamtéž § 9.

15 Tamtéž § 10.

16 Verordnung des Ministeriums des Innern und der obersten Polizeibehörde vom 15. Februar 1857 betreffend das Meldungswesen, RGB 1857, N. 33, s. 105–109.

17 Viz NÖ LRB 1852, N. 160 z 16. 4. 1852.

18 Tamtéž § 1.

19 Tamtéž § 2–4.

20 Tamtéž § 5–8. U každého člověka měly být evidovány tyto skutečnosti: den příjezdu, jméno a příjmení, věk a náboženství, stav a zaměstnání, bydliště, doprovod, odkud přicestoval, kam jede, legitimace, kam odjel. Tyto rubriky byly redukovány nařízením z 15. 1. 1860 na den příjezdu, jméno a příjmení, zaměstnání, bydliště, cestovní papíry, doprovod, den a směr odjezdu. RGB 1860, N. 20, s. 50.

Další drobné doplnění týkající se postupu přihlašování přineslo nařízení místodržitelství z 23. 12. 1859, které povinnost hlásit podnájemníky přeneslo na nájemníky.²¹

Vedením pobytové evidence ve Vídni byla nařízením místodržitele z 9. 2. 1851 pověřena policie.²² Mezi lety 1849 a 1920 byla vydána celá řada instrukcí, jak má být evidence obyvatel prováděna. Tyto instrukce sloužily jako podklad k vyhotovení „Instruktion für Polizeiorgane. Vorschriften über das polizeiliche Meldewesen“ z roku 1920.²³

Přihlašovací formuláře byly různého typu a postupně se proměňovaly v čase. Hlavním typem evidence byla evidence osob. Na přihlašovacím lístku byl uveden muž (přednosta domácnosti), popř. jeho manželka a děti do 18 let, pokud žily ve společné domácnosti s rodiči. Přihlašovací formuláře neprovdaných nebo ovdovělých žen byly řazeny odděleně. Vedle těchto osobních přihlášek byly též evidovány adresy firem.

Policie měla při převzetí těchto formulářů povinnost zkontrolovat, zda všechny uvedené údaje jsou správně, úplně a čitelně vyplněny. Bohužel praxe byla jiná, o čemž svědčí řada zkomolených vlastních, ale především místních jmen, které se dnes velmi těžko identifikují. Velmi často se též liší rok narození na různých přihlašovacích formulářích téže osoby. Vlastní jména měla být uváděna ve tvaru, který byl zapsán do matriky. Též jména, která nebyla německá, nebylo možné poněmčovat, ale byla uváděna v původním tvaru.²⁴ Nicméně řazena byla pod jména německá, tj. např. Bogdan či Bohumil pod Theodor, Francesco či František pod Franz, Irma pod Maria či Nancy pod Anna. Umělecká příjmení či pseudonymy mohly být na přihlášce vyznačeny, ale hlavní pro zařazení bylo opět příjmení uvedené v matrice. Další předpisy určovaly, jak má být zapsáno povolání, které výrazy jsou akceptovatelné a které je potřeba nahradit jinými. Na policejním

21 Verordnung des Statthalters in Niederösterreich vom 23. Dezember 1859, betreffend die Meldung der Hausgenossen überhaupt, sowie die Abmeldung und rücksichtlich Neumeldung der Hausgenossen und Dienstboten von Seite der Hauptwohnparteien bei Uebersiedlung der letzteren, NÖ LRB 1852, N. 15, s. 27.

22 : „...ist der Polizeibehörde vor allem die Kenntniss der Bevölkerung und ihrer Bewegung, dann der örtlichen Verhältnisse notwendig. Diese Kenntniss erlangt sie vorzüglich: 1. durch die Aufnahme des Standes der Bevölkerung (Conscription), 2. durch die genaue Handhabung des Meldungswesens, und 3. durch das Fremden- und Passwesen.“ Wirkungskreis der k. k. Polizeibehörden § 2 a § 3, in: Verordnung der niederösterreichischen Statthalterei vom 9. Februar 1851, NÖ LRB 1851, N. 39, s. 97.

23 Rukopis instrukce viz Wiener Stadt- und Landesarchiv (WStLA), Historische Meldeunterlagen, Instruktion für Polizeiorgane. Vorschriften über das polizeiliche Meldewesen.

24 Výnos Ministerstva vnitra z 29. 11. 1886, Z. 20621.

komisariátu pak byly odevzdané přihlašovací lístky tříděny a každý den posílány do centrálního přihlašovacího úřadu (Zentralmeldeamt). Do přihlašovacích lístků pak byly policií doplňovány další údaje: narození resp. úmrtí, sňatek, rozvod, změna jména, adopce etc.

Do centrálního přihlašovacího úřadu přicházely lístky z celé Vídně²⁵ a byly zde tříděny a ukládány do tzv. Antiquariatů. Vždy po deseti letech byl Antiquariat uzavřen a založen nový. Nicméně přihlašovací lístky osob, jež se nadále zdržovaly ve Vídni, byly přeneseny do nového Antiquariatu. Naopak uzavřené lístky zůstaly v původním Antiquariatu. Uzavřením přihlašovacího lístku se rozumělo odhlášení osoby jinam (tj. i v rámci „Vídně“ do jiného okresu či místa) nebo úmrtí. Takže např. přihlašovací lístek osoby, která se přihlásila v roce 1882 na konkrétní adresu, na které bydlela až do roku 1935, je uložen v Antiquariatu obsahujícím rok 1935. Naopak osoba, která se častěji stěhovala, měla přihlašovací lístek v několika Antiquariatech.

Třídění přihlašovacích lístků v rámci Antiquariatu bylo velmi komplikované. Zvlášť byli tříděni muži a zvlášť ženy. Třídilo se „abecedně“ dle příjmení, nicméně dle komplikovaného fonetického systému. Výhodou tohoto systému bylo, že nebylo podstatné, jakým způsobem se příjmení zrovna psalo, poněvadž to se mohlo velmi rychle měnit, zároveň mohla být jména chybně zapsána, resp. zkomolena. Bylo tedy jedno, jestli se někdo psal Mayer/Meyer/Meier/Maier nebo Kohn/Kohen/Cohen/Cohn, ale důležité bylo, že jméno znělo stejně. V rámci těchto skupin byly pak přihlášky mužů dále řazeny dle jmen, dle povolání, dle místa narození, dle věku (starší před mladšími). U žen bylo dalším hlavním kritériem po příjmení místo narození, pak věk etc.

Zajímavé je dělení dle povolání, kde by řazení jen dle abecedy bylo asi příliš jednoduché, takže povolání byla rozdělena do čtyř skupin:

1. Zaměstnanci, důstojníci, továrníci, ředitelé, vlastníci domů, vlastníci pozemků, zaměstnanci státních úřadů.
2. Děti a žáci, kteří byli hlášeni samostatně (do 18 let).
3. Řemeslníci.
4. Námezdní dělníci (Tagelöhner).

25 Do působnosti vídeňského policejního ředitelství patřila dle nařízení z roku 1850 vedle vnitřní Vídně tato místa (zachována podoba místních jmen dle nařízení): „*Simmering, Gaudenzdorf, Ober- u. UnterMeidling, Wilhelmsdorf, Sechshaus, Fünfhaus, Rustendorf, Raindorf, Brauhirchen, Hietzing, Lainz, Spesing, Unter St. Veit, Penzing, Ottakrong, Neulerchenfeld, Hernals, Dornbach, Neuwaldegg, Breitensee, Währing, Weinhaus, Gersthof, Pötzleinsdorf, Salmansdorf, Neustift, Ober- und Unter Döbling, Ober- und Unter Steivering, Grinzing, Heiligenstadt a Nussdorf.*“

Skupiny 1, 2 a 4 nebyly již dále členěny, tj. osoby byly dále řazeny dle místa narození. Skupina č. 3 byla rozdělena do 78 typů řemesel.

Místa narození byla nejdříve tříděna dle země, tj. buď skutečná cizina, nebo příslušná korunní země. Následně podle míst, přičemž nebyl brán zřetel na označení horní, dolní, starý, český, malý etc.

Archivní fond Bundespolizeidirektion Wien: Historische Meldeunterlagen uloženy ve Vídeňském městském a zemském archivu²⁶ obsahuje dohromady 21 884 beden a 4 252 krabic.

Nejstarší přihlašovací lístky (A – Antiquariat) byly bohužel ještě před předáním do archivu skartovány. To znamená, že pokud někdo zemřel, nebo se odstěhoval z Vídně, před rokem 1904, nelze jeho konskripci nalézt. Výjimku představuje cca 200 známých osobností, jejichž přihlášky byly v době skartace na výstavě, a tak nebyly zničeny. Ve fondu jsou dochovány až tyto celky: B – Antiquariat (cca 1880–) 1904–1918; C – Antiquariat 1918–1930; D – Antiquariat 1930–1940; Meldekartei 1941–1947; E – Antiquariat 1948–1975.

Vedle těchto osobních konskripcí jsou zde ještě uloženy konskripce s adresami firem (Geschäftsregister; Meldezettel über Geschäftsräume) a to ve třech antikvariátech. Zde lze dohledat oficiální název firmy, obor podnikání, adresu, na níž firma působila, informace o případných filiálkách. Tato konskripce je signována zástupcem (vedoucím) firmy a vlastníkem pronajímaných prostor.

*Praha*²⁷

Zavedení evidence obyvatelstva v Praze souviselo, a v mnohém bylo analogické, se situací ve Vídni. Konečně jednalo se o stejnou říši. Základní legislativní rámec byl dán stejnými zákony, jež měly platnost pro území monarchie a po roce 1867 pro Předlitavsko. Vedle těchto obecných norem byla problematika specifikována normami místními. „Bachova kartotéka“ obyvatel Prahy začala vznikat na základě výnosu Ministra vnitra z 16. 5.

²⁶ Wiener Stadt- und Landesarchiv.

²⁷ K problematice pobytových přihlášek v Praze velmi stručně viz Ballnerová, Ruth: úvod k inventáři Policejní ředitelství Praha – konskripce, SÚA Praha 1957. V poslední době pak Vojáček, Milan: Konskripce (1850–1914) – pobytové přihlášky pražského policejního ředitelství, Genealogické a heraldické listy 26, 2006, č. 4 (2006), s. 86–87, týž: Policejní pobytové přihlášky jako důležitý pramen pro poznání demografických a sociálních proměn Prahy v letech 1850–1918. *Paginae historiae* 18, 2010, s. 299–302 a týž: Pražáci on-line. Pražské pobytové přihlášky z let 1850–1918 na webu Národního archivu. Zpravodaj pobočky ČIS, 52, v tisku.

1849²⁸ a pro Čechy byla 1. 8. 1850 upřesněna nařízením týkajícím se vymezení pravomoci policejních orgánů.²⁹ Územní působnost policejního ředitelství se vztahovala na obec pražskou, jak byla stanovena obecním řádem z 27. 4. 1850,³⁰ tj. na čtyři města pražská nově spojená s Josefovem.

Tato působnost byla rozšířena vyhláškou místodržitelství ze 14. 2. 1851,³¹ která potvrdila nejvyšší rozhodnutí, jež rozšířilo územní působnost od 10. 7. 1850 o: „*Břevnov, Střešovice, Dejvice, Bílou Horu, Šárku, Libeň, Kobylisy, Střížkov, Prosík, Vysočany, Hloupětín, Vršovice, Hrdlořezy, Volšany, Nusle, Michli, Vyšehrad, Pankrac, Krč, Braník, Dvorec, Podolí, Smíchov, Slichov, Kuchli, Hlubočepy, Radlicí, Košíř, Bubeneč, Bubny, Holešovice, Troju, Podbabu a Karlín.*“³² Dle dalšího nejvyššího rozhodnutí z 15. 12. 1852 došlo od 8. 8. 1853 k omezení územní působnosti policejního obvodu hlavního města Prahy: „*.... bude mimo obec Pražskou v sobě zahrnovati místa: Břevnov, Střešovice, Karlín, Libeň s tou částí vinic, která se od nynější hranice okresu Karlínského táhne až k silnici do Černého Kostelce vedoucí, Vyšehrad, Podolí, Dvorec, Nusle s Pankracem, Vršovice, Michli s tou částí Vinic, která se od obecní hranice Vršovické a Nuselské táhne až k silnici do Černého Kostelce vedoucí, Smíchov, Košíř, Bubeneč, Podbabu, Šárku, Holešovice a Bubny.*“³³ V roce 1874 byla působnost rozšířena o Dejvice³⁴ a v roce 1884 o Holešovičky (Malé Holešovice) a Novou Libeň.³⁵ V roce 1875 došlo k rozdělení Vinohrad, přičemž tzv. Vinohrady I. byly v roce 1877 přejmenovány na Žižkov.³⁶ Tato působnost zůstala do roku 1918 nezměněna.³⁷

28 Erllass des Ministeriums des Innern vom 16. Mai 1849 über die Art und Weise, wie die Meldung der Wohnungs- und Aufenthaltsveränderungen in dem stadthauptmannschaftlichen Bezirke der k.k. Haupt- und Residenzstadt Wien zu geschehen hat. RGB 1849, N. 250, s. 285–287.

29 Vyhláška c. k. místodržitelství ze dne 1. srpna 1850. Základové zřízení úřadů policejních. LGB 1850, č. 142, s. 266–274.

30 Vyhláška místodržitelství od 1. května 1850, LGB 1850, č. 85, s. 124.

31 Vyhláška c. k. místodržícího dne 14. února 1851, č. 1766 pres., LGB 1851, č. 35, s. 49–50.

32 Tamtéž s. 50.

33 Vyhláška c. k. místodržícího dne 6. srpna 1853, LGB 1853, č. 113, s. 111.

34 Zákon z 1. března 1874, LGB 1874, č. 3, s. 5.

35 Zákon daný dne 9. prosince 1884, LGB, č. 65, s. 141.

36 Vyhláška c. k. místodržícího pro Čechy ze dne 11. srpna 1877, LGB 1877, č. 59, s. 86.

37 Další rozšíření následovalo: v roce 1924 Staré Strašnice; 1930 Vysočany, Prosek a Hloubětín; 1931 Vokovice, Veleslavín, Kobylisy, Střížkov; 1937 Braník, Hodkovičky, Krč, Hostivař, Záběhlice; 1938 Hrdlořezy, Malešice, Motol. Právní rámec vedení pobytové evidence byl v roce 1918 převzat ČSR, nově byl řešen až zákony č. 51/1935 Sb. a 52/1935 Sb., dále pak vládním nařízením protektorátní vlády ze dne 30. 4. 1941, č. 233 o hlášení pobytu. Již během 1. světové války se proměnila přihlašovací karta, její formát se změnil na A5 a také rubriky byly mírně upraveny. Tato evidenční karta se pak dále proměňovala. Evidenci obyvatelstva vedlo dále policejní ředitelství resp. jeho přihlašovací úřady. Přihlašování osob pak bylo zcela nově kodifikováno zákonem č. 52/1949 Sb. Evidenční karty z let 1914–1953 v rozsahu 2357 krabic jsou uloženy v Národním archivu ve fondu Evidence obyvatelstva Prahy.

Proč začala být na počátku 50. let 19. století evidenci pobytu osob věnována taková pozornost? Oficiální vysvětlení přinášejí různá oznámení či prohlášení, která v této věci vydávalo místodržitelství či policejní ředitelství. Tak např. v prohlášení městského hejtmána a policejního ředitele ze 17. 5. 1851 stojí: „Proto je pro obec velmi důležité, aby se nad tím bdělo, by se do obce nevyloučili cizinci, kteří se nemohou vykázati zaměstnáním a živností, a nenabyli zdržováním se mlčky trpěným obecních práv, z nichž by činili nároky, obci za břemeno připadající. Z této příčiny zavedlo c. k. městské hejtmanství³⁸ konskripci v Praze co možná nejouplnější, by se náležitě rozeznávala přináležitost domácích obyvatelů od přináležitosti cizinců... Vůbec prospěšný oučel dotčeného zařízení jest tak patrný, že o něm sotva pochybnost býti může, a proto se bude zajisté snažiti každý, kdo ve svém vlastním, aneb v jiném, péči své svěřeném domě, aneb ve svém bytu osoby přechovává, aby pravým jich udáním ochotně podporoval úřad u vykonávání těžké jeho úlohy...“³⁹ Podobně je pak tato akce lokalizace obyvatel vysvětlována v dalším oznámení téhož úřadu ze 16. 8. 1851: „Výhody ze sepsání a rozeznání lidnatosti jak vzhledem uložení daní, tak vzhledem zachování veřejné bezpečnosti, pořádku a pokoje vyplývající, jsou tak zřejmé, že o nich žádné pochybnosti není...“⁴⁰ Souvislost s nedávno úspěšně překonanou revolucí 1848–49 a znovunastolením absolutismu a policejního dohledu netřeba jistě připomínat.

Z těchto oznámení se také dozvídáme, že každý nově přistěhovaný musel být ohlášen do 24 hodin „... u c. k. městského hejtmanství, kde se ohlašovací lístky zdarma vydávají.“⁴¹ Což bylo vzápětí delegováno na nově vzniklé okresní komisariáty, jimž se v této souvislosti ustanovila povinnost, aby: „1. stav lidnatosti náležitým sepsáním udaly, 2. nad cizinci přísně bděly...“⁴² Hlavní dozor nad vedením tzv. konskripcí, tj. soupisů osob s nejdůležitějšími údaji o nich, mělo III. oddělení policejního ředitelství, do jehož kompetence také patřila agenda cizinců zdržujících se na území Prahy. III. oddělení vedlo také protokol zemřelých. Samotný akt přihlašování resp. nahlašování pobytu probíhal na jednotlivých policejních komisariátech. Původně byly přihlášky v jednotlivých ohlašovnách řazeny abecedně dle jednotlivých let, jednotlivé archy byly paginovány. Po nějakém čase byly přihlášky následně centrálně ukládány v tzv. Meldeamtu pražského policejního ře-

38 Městské hejtmanství (Stadthauptmannschaft) byl oficiální název policejního úřadu v Praze, jenž byl v roce 1852 přejmenován na Policejní ředitelství (Polizeidirektion).

39 Prohlášení číslo 1417 PP, Národní archiv, Policejní ředitelství – Presidium 1848–1851, Sa 1/34, 1851, karton 167.

40 Oznámení číslo 1673 PP, ibidem.

41 Prohlášení číslo 1417 PP, ibidem.

42 Oznámení číslo 1673 PP, ibidem.

ditelství, přičemž byly abecedně srovnány bez ohledu na původní teritoriální příslušnost a časovou následnost. Stejně tak byly sloučeny do té doby zřejmě odděleně vedené řady tuzemců a cizinců.

Policejní úředníci zapisovali na konskripce jména jednotlivých osob různým způsobem. Zápis jména nebyl v té době kanonizovaný, ale šlo o přepis fonetické podoby jména. Na výslednou psanou podobu jména tak měl hlavní vliv úředník, který zápis prováděl. Z tohoto důvodu se jedna a táž osoba mohla psát jako Carl, Karel, Karl nebo Schuss, Šůs, Šuss apod. Jména byla proto řazena podle „policejní“ abecedy, podobně jako tomu bylo ve Vídni. Bohužel pravidla řazení nebyla vždy důsledně zachována, což stěžuje nalezení konkrétní konskripce.

Pokud bychom měli charakterizovat jednotlivé konskripční archy, můžeme konstatovat, že se jedná o volné listy s předtištěnými rubrikami, do nichž byly zapisovány patřičné údaje o přihlašovaných osobách. Starší typ formuláře z doby po roce 1850 má po straně vytištěn úřední název přihlášky: „Konskriptions-Wohnparteien-Veränderungsbogen“, mladší typ z 90. let nese název „Familien-Einlagsbogen. K.k. Polizeidirektion Prag (Meldeamt).“ Formuláře se v čase mírně proměňovaly, nicméně v zásadě přinášejí stejné informace. Pouze na nejstarších konskripcích bylo zachyceno i více domácností, resp. služebnictvo. Později měla každá domácnost (potažmo osoba) svůj konskripční arch.

K pobytu se obvykle přihlašovaly celé rodiny. Na prvním místě figuroval přednosta domácnosti následovaný manželkou, nezletilými dětmi a dalšími příbuznými, s nimiž rodina sdílela společný prostor. Vedle těchto „rodinných“ přihlášek jsou vedeny konskripce jednotlivých zletilých osob, které žily samostatně (svobodní, neprovdané, bezdětné vdovy či vdovci), nebo nepatřily do rodiny (služebnictvo).

Vedle data přihlášení k pobytu, čísla domu a zaměstnání dotyčného se můžeme dozvědět také rok a místo narození, náboženské vyznání, u provdaných žen jejich dívčí příjmení. Součástí archu může být i záznam týkající se sňatku, úmrtí v rodině, domovského listu, odkazu na policejní spis, pokud byl o osobě vedený etc. Pokud se dotyčný stěhoval mimo Prahu, bývá poznamenáno, do jaké obce. Při stěhování do jiné pražské čtvrti byl založen nový konskripční arch a jedna osoba pak má více archů, které spolu ne vždy naprosto korespondují.

Pražské pobytové přihlášky jsou uloženy v Národním archivu ve fondu Policejní ředitelství Praha jako součást spisů všeobecné registratury tohoto úřadu. Jedná se o autonomní celek čítající 739 evidenčních jedno-

tek (kartonů), což představuje 664 651 přihláškových archů převážně z let 1850–1918. Celý fond byl v letech (2002) 2006–2011 zdigitalizován a zpřístupněn na webových stránkách Národního archivu badatelské veřejnosti.⁴³

Srovnání

V předchozí části byla představena situace ve vedení pobytové evidence ve třech lokalitách a také její osudy. V následující části bude provedeno srovnání několika aspektů této problematiky. V této části je třeba upozornit, že v řadě aspektů mohou být srovnávány jen Praha a Vídeň, protože berlínská evidence byla zničena.

Proč byla povinná evidence obyvatel zavedena v 19. století?

Již od středověku byla snaha rozlišovat mezi místními a cizími.⁴⁴ Tato snaha byla především motivována bezpečnostními důvody a nedůvěrou vůči cizincům. Ke kvalitativnímu posunu v této oblasti dochází s novým pojetím státu a úlohou byrokratizujícího se státního aparátu v 18. století. Správní a společenské reformy, jež přesouvaly řadu kompetencí na stát a měly zajistit jeho efektivnější fungování, přinesly mj. potřebu evidence obyvatelstva. Zrušení nevolnictví umožnilo do té doby nebývalý pohyb obyvatel a nastupující industrializace 19. století pak tento migrační proces urychlila. V první řadě pociťovala příliv obyvatel rychle se rozvíjející městská centra. Právě dynamický rozvoj pruské metropole vedl k tomu, že zde byla již v roce 1807 nařízena ohlašovací povinnost obyvatelstva a v roce 1836 byla zřízena speciální instituce (podřízená policejní správě), která se tímto zabývala. Pro habsburskou monarchii byly v tomto ohledu důležitým impulzem až události z poloviny 19. století. V letech 1848–1849 proběhla ve středoevropském prostoru revoluce, která byla nesena v duchu liberalizace a demokratizace společnosti. Tato revoluce umožnila dosud nebývalý společenský ruch, rozvolnila se cenzura, rozproudil se politický život, konstituovaly se parlamenty. Státní aparát byl v defenzivě, procházel reformami, jež měly reflektovat změny ve společnosti. Tato situace se postupně změnila s tím, jak byla obnovována moc státního aparátu a jak byly revoluční pořádky nahrazovány novým ab-

43 Viz http://www.nacr.cz/C-fondy/digi_policejni_prihlasky.aspx.

Podrobně o tomto digitalizačním projektu viz Vojáček, M. Pražáci on-line.

44 Historický vývoj na příkladu habsburské monarchie viz Koch, H.: Wohnhaft.

solutismem. Policie opět dostala dostatečný prostor a kontrola nad pohybem obyvatel byla jednou z priorit policejního státu.

Kdo vedl evidenci obyvatel?

Evidencí obyvatel v metropolích byla bez rozdílu pověřena policie. Eviden- ce patřila mezi klíčové aktivity policejních úřadů a také administrativa s ní spojená patřila mezi rozsáhlé policejní agendy. Ve všech městech byl postupně v rámci policejní správy zřízen centrální úřad, který měl evidenci pobytu obyvatel na starosti. Samotné přihlašování obyvatel probíhalo na příslušných místních orgánech policie, které vydávaly potvrzení o pobytu a následně předávaly evidenci do centrálního úřadu.

Jak probíhala evidence obyvatel?

Evidence probíhala na základě zveřejněných právních norem. Byly přede- psány termíny nahlášení do evidence – obvykle do 12, resp. 24 hodin. Byly vymezeny povinnosti pro vlastníky (správce) domů, bytů, resp. in- stituce. Přihlášení probíhalo prostřednictvím formulářů s předtištěnými rubrikami. Tyto formuláře a rubriky se postupně proměňovaly v čase. Ve Vídni byly navíc různé typy formulářů (vlastníci nemovitostí, nájemníci, podnájemníci, sídla firem). Další rozdíl mezi Prahou a Vídní byl v tom, že v Praze vyplňovali formuláře policejní úředníci, zatímco ve Vídni je vy- plňovali ti, kteří měli povinnost pobyt ohlásit. Policejní úředník měl za úkol tyto údaje zkontrolovat, resp. poopravit tak, aby odpovídaly poža- davkům na evidenci.

Co bylo obsahem evidence?

Informace, jež byly zaznamenány do konskripčního formuláře, byly velmi po- dobné ve všech lokalitách. Ve sledovaném období byly nejobvyklejším případem konskripční archy jednotlivých rodin. Ty přinášejí informaci o „přednosto- ví“ rodiny, jeho zaměstnání, místu narození, domovském listu, vyznání. Dále následují informace o jménu a rodném (ovdovělém) příjmení a roku narození manželky (manželek) a nezletilých dětí. Zásadní je informace o datu a místu pobytu, resp. informace o místu, kam se rodina přestěhovala. Dále mohou být uvedeny různé doplňkové informace, jež si poznamenávala policie v souvislos- ti s různými šetřeními (mj. odkaz na spis, pokud byl o dotyčném veden).

Jaká byla struktura pobytové evidence?

Ve všech lokalitách byla shodně používána „policejní abeceda“, jež vycházela z fonetické reprezentace příjmení a jména osoby. V Praze v centrálním úřadu vznikla pouze jedna řada konskripcí řazená abecedně. Ve Vídni a v Berlíně byla vedle evidence rodin vedena odděleně evidence neprovdaných a ovdovělých žen, které žily samostatně. Ve Vídni pak byly ještě zvlášť vedeny konskripce adres firem. Vůbec vídeňský systém byl poměrně komplikovaný díky ukládání konskripčních archů do jednotlivých Antiquariatů a jejich případného přesouvání ze staršího Antiquariatu do novějšího. Také pravidla pro řazení konskripčních archů byla ve Vídni propracovanější a komplikovanější, což bylo dáno množstvím konskripcí. Tuto strukturu zachovalo i archivní uložení konskripcí a vyhledávání v konskripcích probíhá dnes stejným způsobem jako před 100 lety. Pro jednu osobu může existovat více různých exemplářů konskripcí, pokud se osoba stěhovala, což platí pro Prahu i pro Vídeň.

Současný stav aneb koho lze dnes v pobytové evidenci nalézt?

Berlínská centrální evidence obyvatel byla zřejmě zničena na sklonku 2. světové války (minimálně je neznámá). Informace o lidech, kteří žili v Berlíně na konci války, byly částečně rekonstruovány z jiných evidencí, takže pro některé osoby lze najít informace výjimečně až k roku 1875. Ve vídeňském archivu lze najít informace o lidech, kteří žili ve Vídni po roce 1904 (před tímto datem jen konskripce 200 známých osobností, jejichž konskripce nebyly vyskartovány v rámci skartace A-Antiquariatu). V Praze je situace nejjednodušší. Zde byla evidence dochována v úplnosti a jedná se jen o jednu řadu vymezenou lety 1850–1918. Při hledání osoby je jen nutné mít na paměti postupné zvětšování územní působnosti policejního ředitelství v Praze.

Namísto závěru:

možnosti využití pobytové evidence jako historického pramene

Pobytová evidence sice v okamžiku úmrtí dotyčné osoby dohrála svou roli pro policejní orgány, ale pro badatele v oblasti genealogie je samozřejmě velmi vítaným zdrojem informací. Ovšem nejen pro ně. Informace obsažené v konskripčních arších bez ohledu na konkrétní osoby přinášejí řadu relevantních informací pro studium demografických a sociálních proměn společnosti v dynamicky se měnících aglomeracích, jakými Vídeň a Praha

ve sledovaném období byly. S ohledem na relativně omezený rozsah tohoto pramene pro Prahu (na rozdíl od Vídně), proběhl v Národním archivu digitalizační projekt, který zpřístupnil všech 664 651 přihláškových formulářů (konskripce). Na tento projekt navázal projekt podporený Grantovou agenturou ČR,⁴⁵ který se od roku 2010 zabývá analýzou demografických proměn vznikajícího velkoměsta, a jehož výsledkem bude mimo jiné vytvoření databáze obyvatel Prahy (1850–1918) na základě konskripce.

Prameny

Archivní fondy

Wiener Stadt- und Landesarchiv

- Bundespolizeidirektion Wien: Historische Meldeunterlagen

Národní archiv

- Policejní ředitelství Praha – konskripce
- Policejní ředitelství Praha – Presidium

Sbírký zákonů a nařizení

„NÖ LRB“

Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Österreich unter der Enns (1851)

Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Erzherzogthum Österreich unter der Enns (1852)

„RGB“

Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich (1849)

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich (1857, 1860)

„LGB“

Landes-Gesetz- und Regierungs-Blatt für das Kronland Böhmen (1850)

Landes-Gesetz- und Regierungsblatt für das Königreich Böhmen (1851)

Landes-Regierungs-Blatt für das Königreich Böhmen (1853)

Landes-Gesetz-Blatt für das Königreich Böhmen (1874, 1877, 1884)

45 Grantový projekt GA ČR, reg. č. P410/10/0509 Analýza demografických proměn vznikajícího velkoměsta. Databáze obyvatel Prahy (1850–1918).

Literatura

Ballnerová, Ruth: úvod k inventáři SÚA Policejní ředitelství Praha – konskripce. Praha 1957.

Breunig, Werner: Spuren bekannter Persönlichkeiten in der alten Berliner Einwohnermeldekartei. In: Berlin und Gegenwart. Jahrbuch des Landesarchivs. Berlin 2004, s. 97–115.

Hlinomaz, Milan – Waage, Vladimír: úvod k inventáři SÚA Evidence obyvatelstva Prahy 1914–1953 (1956). Praha 1990.

Chudobová, Helena: úvod k inventárnímu soupisu SÚA Policejní ředitelství Praha 1769–1920. Praha 1964.

Koch, Herbert: Wohnhaft in Wien. Geschichte und Bedeutung des Meldewesens. Wiener Geschichtsblätter Beiheft 3, 1986.

Laichmann, Michaela: Die historischen Meldeunterlagen im Wiener Stadt- und Landesarchiv. In: Die Vermessung Wiens, Lehmanns Adressbücher 1859–1942, Hg. Mattl-Wurm, Silvia – Pfoser, Alfred. Wien 2011, s. 216–227.

Schroll, Heike: „Das alte Register des hiesigen Meldeamtes ist zerstört“. Notwendige Bemerkungen zur Berliner Einwohnermeldekartei. In: Berlin und Gegenwart. Jahrbuch des Landesarchivs Berlin 2008, s. 235–242.

Vojáček, Milan: Konskripce (1850–1914) – pobytové přihlášky pražského policejního ředitelství. Genealogické a heraldické listy 26, 2006, č. 4, s. 86–87.

Vojáček, Milan: Policejní pobytové přihlášky jako důležitý pramen pro poznání demografických a sociálních proměn Prahy v letech 1850–1918. *Paginae historiae* 18, 2010, s. 299–302.

Vojáček, Milan: Pražáci on-line. Pražské pobytové přihlášky z let 1850–1918 na webu Národního archivu. Zpravodaj pobočky ČIS 52, v tisku.

UM ZU WISSEN, WOHN SIE SICH BEGEBEN... EIN VERSUCH EINES VERGLEICHS DER POLIZEIEVIDENZ ÜBER DEN EINWOHNERAUFENTHALT IN BERLIN, WIEN UND PRAG VON DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS BIS ZUM ENDE DES ERSTEN WELTKRIEGS

Die Studie entstand im Rahmen eines Forschungsprojektes, das eine demographische Analyse von Prag an der Wende des 19. zum 20. Jahrhunderts folgt. Der Verfasser vergleicht hier die normative Begrenzung und reale administrative Form der Meldepflicht in Berlin, Wien und Prag in dieser Zeitperiode. In Berlin beginnt diese Pflicht im Jahr 1807, entwickelt sich dann seit 1836 mit der Entstehung des Einwohneramts und seit 1920 mit dem Meldeamt für Großberlin. In Wien ist diese Pflicht mit einem auch für Prag gültigen Erlass des Ministeriums des Innern im Jahre 1849 gegeben. Der Verfasser folgt den Evidenzformen, Fremdenevidenz, diplomatische und Inhaltsanalyse der Meldeschriftstücke und ihre potenzielle Benützbarkeit als historische Quelle.

TO KNOW, WHERE TO GO FOR THEM... TRYING TO COMPARE POLICE RECORDS OF POPULATION REGISTERS IN BERLIN, VIENNA AND PRAGUE FROM THE 19TH CENTURY TO THE END OF WORLD WAR I

This article compares the normative and the real definition of administrative inhabitant reporting obligation in Berlin, Vienna and Prague from the beginning in 19th century to the end of World War I. Author analyzes the evidence ways, diplomatical characteristics of documents and their usefulness as a historical source.